

rülni. Hőseit elsősorban az ösztönök mozgatják, érzelmeik a háttérbe szorulnak, cselekedeteik sokszor jelképesek is. Urbán kísérlete ezzel a formával csak akkor lehet sikeres, ha az olvasók ráéreznek azokra a rejtett, sokszor a sorok között megbúvó igazságokra, tudatos vagy ösztönszerű gondolatokra, melyeket a szöveg hordoz.

Az őt szerző közül mindegyik egyéni utakon jár, egyéni módon próbálja megtalálni az önkifejezés, számára legmegfelelőbb formáit. Jellemző rájuk a világ, a lét, a társadalom problémáinak intenzív átélése, de jellemző rájuk a mély pesszimizmus is, mely eltaszítja az egyéniségtől a világot, vagy amiért a társadalom eltaszítja az egyént. A szereplők önként vállalt vagy rájuk kényszerített magányának megélési lehetőségei ezek a novellák, az egyedül álló ember útkeresései.

SZABÓ Katalin

A „SZIMBOLIKUS UNIVERZUM”

Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadám: *Jelképtár*, Helikon Kiadó, Budapest, 1990

Néhány évvel ezelőtt több prózaíró szótárregények ötletével állt elő, s ezek a német, magyar, szerb nyelvű művek kiváló visszhangra találtak a közönség körében. Felfrissülést jelentett az új olvasási mód, melyet a címszavak szerint elrendezett anyag igényelt: szabadon ugrándozhatott a figyelem, lépegethettünk előre-hátra, lapozgathatunk odavissza, s az összkép ennek a dinamikus folyamatnak a következtében jött létre. Egy egészen másfajta vállalkozásról szeretnék most szólni, mely a kiadvány jellege ellenére többek között azért lenyűgöző olvasmány, mert a kézikönyvek, lexikonok, enciklopédiák, szótárak használatától eltérően folyamatos olvasásra buzdít. A magyar etnoszemiotikus csoportja *Jelképtár*at adott közre és megközelítőleg ötszáz címszó segítségével próbálta megvilágítani a szimbólumok áttekinthetetlen univerzumának azt a sávját, mely nélkülözhetetlen a kulturális kommunikációban. Noha a hangsúly a magyar jelképrendszer körvonalazásán vagy a szimbólumok magyar jelentésvonatkozásainak feltérképezésén van, az út azokon a hagyományrétegeken és kultúrákon át vezet, melyekkel a magyar művelődés története során érintkezésben áll, illetve amelyek hatással voltak rá. A szimbólumok világában lehetetlen éles határok megvonása, s talán a párhuzamosságok, gyakran időtől-tértől független megjelenésük, továbbélésük, újraeledésük, jelentéstelítődésük és jelentésváltozásuk ritmusa az, ami kiapadhatatlan forrásra emlékezteti őket, és egyetemességükről tanúskodik. Ezt legalább kétféleképpen értelmezhetjük: a jelképek használata egyetemes jelensége minden kultúrának a civilizációs szinttől függetlenül. A legősibb leleteken kívül erről tanúskodnak a népi kultúrában és a magas művészetekben továbbélő mitológikus szimbólumok. Más szempontból mindenkoron csodálatos volt az a változatosság, amely egy-egy jel jelentéslehetőségeiben megmutatkozik. A különböző korok és kultúrkörök egyazon jelet, tárgyat, formát, színt, számot, jelenséget, állatot, növényt a legkülönfélébb szimbolikus jelentéssel ruháznak fel, s így elegendő egyetlen fogalomnál elidőznünk, hogy kaleidoszkópszerűen feltárulkozzon előttünk egy mitológiai, összehasonlító kultúr-, vallás- és művészettörténeti, etnológiai stb. szempontokat sűrítő kép. A szimbólum jelenségének bonyolultsága, hatása és működé-

se elválaszthatatlan ettől a sokrétúségtől. Ebből következően egyetlen szimbólumszótár szerzőjének sincs könnyű dolga, sem ha általános kézikönyv összeállítására, sem ha egy részterület feldolgozására törekszik.

Az etnoszemiotikai beállítottság a *Jelképtár* esetében nem zárta ki az olyan vonatkozások érintését, melyeket körültekintőbben dolgozhatnak fel a mitológiai, vallási, bibliai, ikonográfiai szótárak vagy speciális emblémagyűjtemények, heraldikai és egyéb munkák. Sok olyan kiadványt, sorozatot ismerünk, melyet egyetlen szimbólum, motívum, fogalom megjelenítéseinek, értelmezéseinek és ábrázolatainak szenteltek (például csillag, mágia, asztrológia, spirál, életfa, álom stb.). A szótárakban mindennek egyetlen szótári egységre kell korlátozódnia. Noha a *Jelképtár* szerzői gazdag irodalomjegyzéket csatoltak a kötethez és sok olyan munkáról informálják az olvasókat, mely eddig csak a szűkebb szakkörökben volt ismeretes, méltán utalhat Hoppál Mihály a szerkesztői bevezetőben a magyar kutatások lemaradására, arra, hogy úttörő munkához kellett látniuk, s hogy a különféle általános, vallási, művészeti, néprajzi lexikonon és korábbi rész-munkálatokon kívül elsősorban a hazai jelelméleti vizsgálódások készítették elő a terepet számukra. Joggal vehető fel az a kérdés is, vajon a kiadók miért nem tanúsítanak nagyobb érdeklődést már meglevő idegen lexikonok megjelentetésére, mint a szovjet Mitológiai Enciklopédia esetében tették. Részben a jeltudományak köszönhetően világszerte szemmel láthatóan növedekett az ilyen jellegű ismeretszerzés iránti igény, melynek kielégítésére Magyarországon az etnoszemiotikusokon kívül kevés szakterület képviselői vállalkoztak, a kiadók pedig passzivitást tanúsítanak. Ebből a perspektívából még inkább kidomborodik a szegedi kutatók által elindított *Ikonológia és Műértelmezés* elnevezésű sorozat jelentősége. Hiánypótló jellege mellett kiváló szolgálatot tesz a külföldi interdiszciplináris kutatások megismertetésében, a hazai eredmények prezentálásában, s ha a tervbe vett szimbólumszótár is elkészül, várhatóan még egy nélkülözhetetlen kézikönyvvel leszünk gazdagabbak.

E pozitív jelenségek ugyanakkor némi szakmai féltékenységet is kiváltak az irodalom kutatójában, s régi sejtését teszik indokolttá, hogy saját szakterületének helyzete minőségileg változhatna meg, ha a költői szótárokhoz hasonlóan metaforaszótárak, vagy irodalmi motívum-, embléma- és szimbólumszótárak is rendelkezésére állnának. Összeállításuk föltehetően még bonyolultabb munkával járna, mint egyéb speciális lexikonoké, hisz a szemiotikához hasonlóan a jelek létrejöttét és használatát befolyásoló tényezők sokasága mellett arra a különleges mozzanatra kellene szüntelenül tekintettel lenni, amit az egyéni nyelvhasználat, továbbá az adott mű, az opus, a stílusirányzat szűkebb és tágabb kontextusa jelent, hisz mindezek alakítják és befolyásolják a jelek jelentésselítődését, szemantikai transzformációit. A szimbolizáció folyamata a művészetekben jut el a rétegezettségnek arra a fokára, melyben önmagában nem kielégítő a jelkép mitologikus, vallási, kultúrtörténeti, művészet-, irodalom-, motívumtörténeti és egyéb forrásainak felderítése, hanem el kell jutni mindazon jelentésvonatkozások meghatározásáig, melyeket az adott szöveggörnyezetben a szimbólum utalások formájában magában foglal. Minthogy a művészi jelképek is részei az egyetemes szimbólumrendszernek, szüntelen átalakulásnak vannak kitéve, ez a folyamat azonban a művészeteken kívüli jelképektől eltérően sokkal intenzívebb, váratlanabb és az irodalmi nyelvhasználat jellegéből, funkciójából kifolyólag szemantikailag messzemenően összetettebb, interpretációja pedig kivételes körültekintést igényel.

E most megjelent kiadvány is segítséget nyújthat a művészi jelképrendszer jobb megértéséhez, hisz terjedelmi korlátai ellenére alapvető szimbólumok tisztázására tesz kísérletet, ezen belül pedig ugyancsak az alapvető jelentésekre utal. Remélni szeretnénk, hogy a *Jelképtár* egy megkezdett munka jelenlegi eredményeinek összefoglalása, melyet átfogóbb vállalkozások sora követ majd nemcsak a szemiotikában, hanem más területeken is. A szimbólumkutatással egyidőben ugyanakkor a szimbólumelmélet terén is hozza kellene látni az előmunkálatokhoz, enélkül ugyanis homályban marad mind a művészi, mind a nem művészi szimbólumok lényege, feldolgozásuk pedig megreked az interpretációt nélkülöző leírás, leltározás, számbavétel fázisában.

Hogy a *Jelképtár* folyamatos olvasása izgalmas élmény, többek között azzal magyarázható, hogy egy-egy szócikke a bevezetés szerint „miniatűr kultúrtörténeti esszé”, s ezért sajnálhatjuk, hogy csak ennyi és nem több szimbólumot dolgoz fel a gyűjtemény. Ugyancsak kívánatos lenne kimerítőbb szócikkeket is olvasni, de ahhoz terjedelmileg legalább a Chévalier–Gheerbrant-féle *Dictionnaire du Symbole*-t kellene megközelíteni, melynek alcíme: Mítoszok, álmok, szokások, gesztusok, formák, alakok, színek, számok. (A kötet egyébként 1983-ban horvátul is megjelent). A szócikkek felépítésének sémája: a rövid jelmagyarázatot időrendi sorrendben követik a legarchaikusabb adatok, majd a kultúrákra hatással levő görög és római források, a középkori, nyugat-európai, eurázsiai adatok, ezt zárja a magyar anyag. A legtöbb egységet illusztráció egészíti ki. Elgondolkodtató a módszer és a kutatás történetét vizsgáló bevezetőnek az a megállapítása, mely szerint a *homo symbolicus* kb. i. e. 20 000 körül már jelét adta annak, hogy „képes a környező világ jeleinek szimbólummá alakítására”. Ez arról tanúskodik, hogy a szimbólumoknak nemcsak térbeli elterjedtségét, hanem eredetét és történetét is csodálat illeti. Abban megegyeznek a kutatók, hogy az értelmi gondolkodást megelőző fejlődési stádium termékei, melyben az analógiás tudatműködés volt az uralkodó. A szimbólumok onto-, pszicho- és sociogenézisének feltárásában azonban még igen sok a tennivaló.

A szimbólumfejtés éredekessége többek között abban a fölismerésben rejlik, hogy kultúrkörönként és az időben visszafelé haladva milyen változatos jelentések hordozója volt egy-egy jel. „A jelképrendszer egy része a társadalmi gyakorlatban folyamatosan újratelemződik, de azt is látnunk kell, hogy minden kultúrában egyszerre működik a jelképkialtás és a jelképteremtés mechanizmusa.” (Hoppál) Igen különös jelenség, hogy a jelképek nagy része ambivalens jelentéstartalmú, egymást kizáró, ellentétes tartalmak helyettesítője. A legrejtélyesebbeknek számomra az etiológiai, asztrológiai, továbbá a világmindenséget, a világot, az alvilágot illető, az élet, halál, a lélek képzetkörébe tartozó szimbólumcsoportok mutatkoznak, hisz nincs olyan történelmi korszak, melyben az ember ne tett volna kísérletet ezeknek a „szemlélet számára közvetlenül nem adott” kérdéseknek az analógiás megválaszolására. Egyetlen jel, mint például a hal, amellettt hogy csillagképnév, „az ősvíznek, a legfőbb istenanya magzatvizének, az élet és halál vizének lakójaként az örök megújulás, az újjászületésre váró élet szimbóluma”, továbbá életjelkép, s a halfogó eszközök (varsa) révén halálszimbólum is. Ugyanakkor a tengeri istenségekkel összefüggő jelkép és termékenységszimbólum is. Mindez nem meríti ki jelentéseit: néhol phallikus, másutt vulvajelkép, az ókori Szíriában a szerelemistennő jele, a keresztyén ősegyház az újjászületést jelöli általa, és az őskeresztyének titkos közösségének jele. Máté evangéliumában lélekjelkép: minthogy Jézus első tanítványai halászok

voltak, az Ige hirdetésével ember- és lélekkalászókká váltak. „És monda nékik: Kövesetek engem, és azt művelem, hogy embereket halászatok. Azok pedig azonnal ott hagyván a hálókat, követék őt.” (Máté 4, 19–20) Tertullianus, az ókeresztény egyház kiemelkedő egyénisége a keresetséggel hozza összefüggésbe a halat, s így kapcsolatot létesít a keresztyénség szakramentumokba foglalt tanai és ama szimbólumcsoport között, melybe a hal s az egyéb vízi, tengeri képzetek tartoznak. Érdekes összefüggésre utal nyelvünk etimológiája a hal–halász–háló–halál szavak kapcsolata révén, s mintegy felkínálja szimbolikus tengelyük felismerésének lehetőségét. Mindezzel nem merültek ki a haljelkép tartalmai, a legismertebb asztrológiai jelentések felidézésétől pedig eltekintenek.

A szimbolikus világegyetem legkülönfélébb pontjain, a szoláris mítoszok, a kozmikus szimbolizmus, az antik csillaghit, az ősi csillagvallás, csillagmitémák, az analógiás mágia, a növényi és állati szimbolika, szín-, idő-, útjelképek, számszimbólumok rengetegében barangolva gyakran fedezünk fel egybeeső, azonos tartalmakat jelölő motívumokat. Fordított utat járunk be ilyenkor, mint amikor egyetlen jelkép utalásait követve indulunk el különböző irányokba. Egyetlen példát említenék: a különböző nőistenek (Gaia, Déméter, Mirjam, Aphrodité, Tiámat stb.) mellett állatjelképek sokasága utal a nőre, anyára (tehén, macska), ezenkívül a föld, méh, templom, tej, mell, boszorkány, barlang, bimbó, edény, emberpár, fa, fátyol, gyertyatartó, ház, jegykendő, láda, májusfa, szirén, oszlop, tulipán, tündér, urna, női állatdémonok, vulva, továbbá virágok, elemek, asztrológiai jelek sora. A szimbolikus gondolkodásban kiemelkedő jelentősége van a bináris oppozícióknak, az ellentétezeseknek. A jelek jelképi jelentései rendszerint ebből származnak, s ezért ajánlatos a szembeállított pólusok viszonyítása. Ha az ősi képzetet a mélyedésszerű formákban ismerte föl a női jeleget, a férfi jelképalakzatokhoz a kihegyesedő, megnyúlt, hosszúkas tárgyakat rendeli (fatörzs, ág, vessző, oszlop, rúd, gyertya, kard, lándzsa, nyíl, gyík, kígyó). Ugyanígy jelöli a szimbolika a princípiumok kettősségét is, a nőt a földdel, az ősvízzel, a holddal, a férfit az éggel, a nappal hozva összefüggésbe.

A modern kor emberére jellemző gyakorlatias, funkcionális, racionális gondolkodás gyakran meggátolja abban, hogy környezetében felismerje a szimbólumokat, amihez a tájékozottságon kívül egy sajátos szenzibilitás kifejlesztése is szükséges. Időben és térben is a keresztyén kultúra jelképrendszere áll hozzánk legközelebb, ám vallási, művészeti és ikonológiai tájékozottság híján még e téren is tanácstalanok vagyunk. A templom például nem a keresztyénségben vált sokrétű jelképes mikrorendszerre, hanem az ezt megelőző időkben és más vallásokban is. A *Jelképtár* meghatározása szerint: „A **TEMPLOM** az áldozó **OLTÁR** fölé emelt épület, mely Isten földi lakhelyeként s a **VI-LÁGMINDENSÉG** rendjének szimbólumaként **ÉGI** archetípusok földi tükörképe, modellje. **ALAPRAJZA** a keleti **MANDALA** eszméjével rokon.” A szanszkrit szó kört jelent, a kör, illetve a négyzetes formák a világmindenséget modellezik. A templommal, az alaprajzokkal összefüggő kérdések ily módon nem csupán az építészek és művészettörténészek hatáskörébe tartoznak, hanem kihívást jelentenek a szimbólumfejlesztés számára is. Igen különös az adat, hogy a jól ismert kereszt alakú alaprajzok különböző változatai (bizánci, gót, kelta) a templomokon kívül egyes településrajzokra is kiterjednek, s nemcsak égtájjelképek és a világmindenség szimbólumai, hanem magukban foglalják az emberi test formáját is. A *Jelképtár* két jellegzetes illusztrációján a hindu ülő

emberforma, valamint a reneszánsz arányokat tükröző ember-kereszt kompozíció látható az alaprajzsémán. Itt bukkantam rá váratlanul Palma Nuova olasz városka nevére is. Egy nemrégiben kapott képeslap, légi fölvetel, lenyűgöző hatást tett rám, s mint most kiderült, az ősi mandala misztériumát átörökítő európai példáról van szó e mindmáig változatlan reneszánsz kori település esetében, melynek alaprajza sokszögű, csillag formájú.

A *Jelképtár* hasonló felfedezések sorát rejti, és alapismereteket nyújtó kis útikönyvként kalauzol bennünket a szimbólumok kifürkészhetetlen birodalmában, melynek gazdagsága további nyomozásra ösztönöz kutatót és olvasót egyaránt.

THOMKA Beáta

EGY ALAPKÉRDÉS „LEVEZETÉSE”

Krasznahorkai László: *Az ellenállás melankóliája*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989

Az ellenállás melankóliájából kiolvasható életérzést és világlátást a magam legmélyebb és legszemélyesebb létélményének és -tapasztalatának is érzem, aligha tudnék hát úgymond „kritikailag” viszonyulni hozzá. Amiről szólni tudok: mindenekelőtt az, hogy lenyűgöző bizonyítéka számomra ez a könyv annak, hogy az igazán jó prózai mű problémafelvetésének is a legnagyobb költői alkotásokban megfogalmazódó egyetemességig kell eljutnia – enélkül lehangolóan középszerű maradhat csupán –, és Krasznahorkai regénye e magasságig ível. S itt most nem a műfajok (próza és költészet) egymásba játszását akarom fölöslegesen újra fejtegetni és bizonygatni, mert (legalábbis szerintem) annak az igen gyanús meghatározásnak, hogy „költői próza” mindehhez semmi köze. E meghatározás valahogy mindig a „költői” vagy inkább fennkölt szavakban való felaprózódást, az alámerülést illetőleg a beleveszést vagy a belefelejtkezést sugallja számomra, mintsem markáns szembenévezést és számadást a műben ábrázolt világban való létezés lényegéről, s általa az írói létélményről és világrépről. Krasznahorkai könyve a próza eszközeivel teremti meg azt a létélményt és világrépet, amely bennem József Attila sorainak hőfokával mérhetően visszhangzik: „A hideg úrön holló repült át / s a csönd kihül. Hallod-e csont a csöndet? / Összekocognak a molekulák.” És eme megrendítően láttnoki Vörösmarty-sorokkal: „Az emberfaj sárkányfog-vetemény: / Ninccsen remény! Ninccsen remény! /

De az eufóriába csapó lelkesedés – esetleges – látszatát elkerülendő, itt az ideje konkrétan körüljárni a fentieket. *Az ellenállás melankóliájának* cselekménye a hagyományos cselekményvezetés szabályai szerint bonyolódik s érkezik el a végkifejletig. Ami mégis a szabályostól való eltolódást teszi hangsúlyossá, az a szokatlanul erőteljes feszültség, mely a regény minden egyes mondatát és epizódját külön-külön is átjárja. Ez a feszültség nem pusztán abból ered, hogy a városban eluralkodott „rendkívüli állapotok” következményei előreláthatatlanok, s ennél fogva természetesen üleg bizonytalanságban tartják, szorongással töltik el az olvasót, hanem sokkal inkább abból, ahogy Krasznahorkai a groteszk szituációk egész sorát (s úgyszólván kizárólag ilyenekből tevődik